

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

138:4 • 2018

Vasatidens svenska sjöofficerare

JAN SAMUELSON*

Mittuniversitetet

Ingvar Sjöblom, *Svenska sjöofficerare under 1500-talet*, Forum navales skriftserie 60 (Malmö: Universus Academic Press 2016). 648 s.

Syfte och utgångspunkt

Med Gustav Vasa grundlades den svenska flottan. Den växte snabbt för att under det nordiska sjuårskriget (1563–1570) få en stor betydelse för den svenska krigföringen. De sjöofficerare som tjänstgjorde i flottan under denna tid, från 1520-talet fram till 1590-talet, är föremålet för Ingvar Sjöbloms avhandling *Svenska sjöofficerare under 1500-talet*, framlagd vid Stockholms universitet. Författaren förklarar som sitt syfte att han vill ”undersöka framväxten av, samt maktrelationer och kompetens hos, de militära befälhavarna i flottan under 1500-talet” (s. 19). Sjöblom ser sjöofficeren som en viktig faktor för att förstå den tidigmoderna staten och statliga organisationer. Det är också dit han kopplar sin teoretiska diskussion och redogörelsen för forskningsläget.

Sjöbloms frågeställningar fokuserar dels på vilka det var som blev sjöofficerare under denna tid, dels hur maktrelationerna inom flottan och mellan kungamakt och sjöofficer såg ut.

Metoden när det handlar om att identifiera de olika sjöofficerarna är propografisk, eller kollektivbiografisk som den också kallas. Man samlar in olika biografiska data om en avgränsad grupp, i detta fall sjöofficerarna. För att undersöka officerarnas sammansättning vill författaren ha reda på så mycket som möjligt om deras bakgrund och olika former av kompetens. Redan Mats Börjesons och Georg Hafströms bok om de svenska sjöofficerarna från 1949 ger oss biografiska upplysningar om sjöofficerarna¹, men Ingvar Sjöblom argumenterar för att denna innehåller många fel, och att det därför

* Professor i historia; fakultetsopponent

1. Hjalmar Börjeson & Georg Hafström, *Skeppshövdingar vid örlogsfloTTan under 1500-talet: Biografiska anteckningar* (Uppsala 1948).

krävs en ny analys av källmaterialet. I deras verk saknas många sjöofficerare som Sjöblom kan återfinna i annat källmaterial, medan omvänt många andra inte borde vara medtagna.

Under Gustav Vasas tid är huvudkällan för Sjöbloms studie *Riksregistret* medan det för nordiska sjuårskrigets tid rör sig om ett administrativt källmaterial från de så kallade *skeppsgårdshandlingarna*.

Jag kommer här nedan kort sammanfatta vad jag uppfattar som avhandlingens viktigaste resultat, för att sedan i recensionens andra del diskutera fördelar och problem med avhandlingen.

Sammanfattning

Tiden fram till utbrottet år 1534 av det danska inbördeskriget med internationella förvecklingar, som brukar gå under namnet grevefejden, kan i stort sett bäst beskrivas som en startsträcka för den svenska flottan. Såväl fartyg som befälhavare började produceras inom landet, men personalomsättningen var hög. Mer än hälften av befälhavarna hade frälsebakgrund, vilket bör ha givit dem en vana att ge befallningar.

Fram till 1544 hade nästan alla befälhavarna sitt ursprung ur frälset, men detta minskade sedan drastiskt då personer med militär bakgrund trädde in. Det var vanligt att man tjänstgjorde i flottan endast tillfälligt över en säsong eller sjöresa.

Under de sista åren av Gustav Vasas regeringstid och fram till krigets utbrott år 1563 skedde en stor ökning av officerare med infanterierfarenheter, vilket förklaras av övergången till skärgårdskrigföring (galärer). Detta skildras i avhandlingens femte kapitel. När det gäller den stora flottan spelade Erik XIV:s friarresor en central roll. Flottan hade inte behövt utnyttjas sedan 1536. Nu kom den att användas i stor omfattning, vilket bör ha givit viktiga erfarenheter för framtiden.

Under den här perioden utvecklades också ämbetena över- och underamiral. Titeln "skeppshövitsmän" dyker upp, men i övrigt är det få tecken till någon specialisering.

Det sjätte kapitlet är det mest omfattande av bokens inalles åtta kapitel. De rör sig om drygt 200 sidor som handlar om flottan under det nordiska sjuårskriget. Kriget orsakade i sig en kraftig tillväxt i flottans storlek, men samtidigt möjliggör källmaterialet nu för första gången en mer genomträngande undersökning av flottans personal.

Det visar sig att personalomsättningen var stor. Sammanlagt tjänstgjorde 384 personer som befälhavare i flottan under kriget, men det finns ett mörkertal. Det skedde en stor ökning av de ofrälse sjöofficerarna. Sveriges adel var helt enkelt för liten för att möta det ökande behovet, även om det fanns ganska många unga aristokrater i flottan.

Vid rekryteringen av befäl spelade en tidigare militär erfarenhet en viktig roll. Däremot tycks, menar författaren, att det inte har varit lika viktigt med en tidigare nautisk erfarenhet, det vill säga kunskapen om hur man skötte ett skepp. Befälhavaren skulle leda och delegera, men behövde själv inte kunna navigera eller sätta segel. Befälhavaren var högste ansvarig för rättskipningen ombord. Straffen var hårda, men det är svårt att komma åt om de verkligen verkställdes.

Författarens resultat i detta avhandlingens sjätte kapitel kan till stor del sammanfattas så här: Ju större fartyg, desto högre rang på befälet – ett kanske inte helt överraskande resultat.

Efter nordiska sjuårskriget hamnade den stora flottan i malpåse, medan den finska skärgårdsflottan kom i centrum. Här har vi en förklaring till varför uppgifterna i forskningen om flottans storlek kan variera så mycket som de gör. Jan Glete ser på uppgifterna från krigsplanläggningen, medan Axel Zettersten studerar faktiskt avlönad personal. Under denna tid handlade det om medelstora eller små flottor, i viss grad även flottor på diplomatiska uppdrag. För dessa ambassadresor var det naturligt att använda personer ur aristokratin eller den övriga adeln.

I sin sammanfattning vill Sjöblom understryka att den växlande strategiska inriktningen under århundradet skapade en dynamisk organisation.

Diskussion

Avhandlingens syfte presenteras inte helt samlat, men mer direkt uttryckt finner jag det på fyra ställen, i dels det inledande kapitlet, dels sammanfattningen. Det presenteras så här: "I korthet handlar det om maktrelationen mellan kungamakten och sjöofficeren i flottan" (s. 18) och "Ett mer preciserat syfte är att undersöka framväxten av, samt maktrelationer och kompetens hos, de militära befälhavarna i flottan under 1500-talet." (s. 19). Något längre fram (s. 47) sägs att "mitt huvudsyfte är att studera ledarkadern inom en ny organisation inom den framväxande staten", medan sammanfattningen beskriver syftet som att "undersöka framväxten av, samt maktrelationer och kompetens hos sjöofficerarna i flottan under 1500-talet" (s. 599).

Staten, eller kanske mer precist "kungamakten", nämns uttryckligen i två av citaten, men implicit kanske den också finns inkluderat i de övriga, men här inte lika tydligt uttryckt. Syftesbeskrivningen kan därför upplevas som litet flytande. Ligger huvudfokus på relationen stat-befäl, eller på kompetensen hos officerarna? Eller både och?

Avhandlingen är mycket omfattande, mer än 600 sidor, och den hade förtjänat att kortas ner en hel del. Detta gäller framställningsformen, där avhandlingen ibland upplevs som "pratig", men man kan också ifrågasätta om det inte hade varit bättre att avgränsa den till det nordiska sjuårskriget.

Det är först då som källmaterialet blir så pass omfattande att det utan alltför stort mörkertal kan besvara de frågor författaren ställer beträffande befälen.

Avhandlingens omfång är också säkerligen en konsekvens av författarens svaga koppling till teoretiska perspektiv och en metod som kan upplevas som ganska oprecis. Författaren bygger på tidigare forskning, framför allt Jan Glete, såväl teoretiskt som vad gäller hans empiriska resultat. Även Sven A. Nilssons och Gunnar Artéus fungerar som viktiga avstamp i avhandlingen, men en tydligare problematisering hade säkerligen hjälpt författaren att fokusera tydligare.

Av de många personalkategorier som fanns på skeppen är det huvudsakligen sjöbefälen som författarna intresserar sig för. Skepparna, som enligt författaren besatte den nautiska kompetensen, tas ej upp i någon större utsträckning. Detta upplever jag som en brist. Det är onekligen även en viktig fråga hur dessa rekryterades. Jag är samtidigt litet tveksam till den slutsats som författaren drar om att befälhavarna till stor del saknade en nautisk kompetens. Många adelsmän innehade båtar, och inte minst det finländska kustfrälset bör ha haft stor vana vid att föra båtar.

Författaren säger sig (s. 44) vilja "komplettera" professionaliseringsforskningen med "börd och sociala nätverk". Tyvärr görs inte detta i så stor utsträckning som bör ha varit möjligt. Börd är framträdande på många håll i avhandlingen, men den hade gärna fått fördjupa sig ytterligare i nätverksteori, och framför allt den forskning som handlar om patron-klientförbindelser. Om studien hade begränsat sig till det nordiska sjuårskriget hade kanske detta varit möjligt att göra i en större skala.

När det gäller officerarnas disciplinära kompetens analyserar författaren de olika så kallade krigsartiklar som gällde under denna tid. Dessa är säkerligen viktiga, men man bör inte heller blunda för den "medfödda" auktoritet som många inom adeln hade med sin uppfostran, något som bland annat Bo Eriksson har studerat i sin avhandling av adelsideologi hos Per Brahe den äldre.²

Vid prosopografiska undersökningar är det två problem som ofta dyker upp. Jag skulle vilja kalla dem för avgränsningsproblematiken, respektive bortfallsproblematiken. De handlar dels om huruvida det är möjligt att på ett tillräckligt säkert sätt avgränsa en grupp som skall undersökas, det vill säga sjöofficerarna, dels om det går att få fram tillräckligt många uppgifter om majoriteten av dem, så att undersökningen blir meningsfull och inte missvisande.

Avgränsningarna av gruppen sjöofficerare tror jag är tillfredsställande, åtminstone när det gäller den omfattande genomgången av källmaterialet

2. Bo Eriksson, *Statstjänare och jordägare: Adelsideologi i Per Brahe den äldres "Oeconomia"* (Stockholm 2008).

från nordiska sjuårskrigets tid. Däremot kan det kanske finnas vissa problem när det gäller perioden under Gustav Vasa, och de uppgifter som bygger på Riksregistraturet. Det vill säga att det kan finnas en viss snedvridding vad gäller vilka som nämns i konungens brev.

Också identifieringen av de omnämnda sjöofficerarna bjuder på stora problem. Ofta har vi enbart tillgång till officerarens förnamn och patronymikon. Detta är ett problem rent generellt, men kan också medföra att frälset blir överrepresenterat i förhållande till andra grupper. Dels hade detta ett delvis annorlunda namnskick, dels finns alla genealogiska uppslagsverk som särskilt behandlar frälset och därmed gör det lättare att identifiera detta.

Det finns också problem med flera av de personer som författaren menar sig kunna identifiera eller placera in i rätt grupp. Jag kan här som exempel nämna de befäl som hade utländsk bakgrund, där det viktigaste kriteriet för denna identifiering ofta är att efternamnet tyder på att de inte kom från Sverige. Sannolikt stämmer det i de flesta fall, men här kan finnas en viss överrepresentation, i det att de syftar på en tidigare generation. Som ett exempel på ett sådant namnskick kan nämnas släkten Fleming som på 1500-talet redan hade funnits många generationer i Sverige, vilket mycket riktigt författaren konstaterar i detta fall. Här finns också ibland en viss osäkerhet och glidning i författarens identifiering, till exempel i fallet Meinart Friis. Det sägs (s. 305) att han och två andra "möjligen...[kan] ha utländsk härkomst, men det är osäkert". Vidare påstås det (s. 306) att han hade "bakgrund i Holland". I tablån på sid 580 står det "nederländsk?". Allt detta kan tjäna som exempel på hur svårt det ibland kan vara att göra korrekta identifieringar.

Detta leder över till bortfallsproblematiken. Mörkertalet är mycket stort och borde ha diskuterats tydligare. Är exempelvis bortfallet systematiskt på något sätt? Eller hur kan det tänkas variera beroende på vilket källmaterial författaren arbetar med?

Jag vill också uppmärksamma lojaliteten mot monarken. Flottan hade en tydligare nationell prägling än armén, menar Ingvar Sjöblom. En tolkning som han presenterar är att det handlade om lojalitet, att kungen inte ville riskera sina fartyg och artilleri genom att anförtro dem åt utlänningar (se till exempel s. 468). Det är en närliggande tolkning, men problemet på 1500-talet är ju också att kungen inte fullt ut kunde lita på sin egen svenska högadel. Ibland kunde denna utgöra ett hot mot härskarnas maktambitioner, eftersom den hade andra preferenser hur en stat skulle vara organiserad. De oadliga och lågfrälse var av stort värde i detta sammanhang, men de brast i ett hänseende – statusen. Statusmässigt kunde de inte mäta sig med den högadel som fanns inom riket.

Det fanns emellertid ytterligare en väg för kungamakten att gå om den ville få både kompetens och status. Här kommer exempelvis Pontus de la

Gardie och flera andra utländska adelsmän in i sammanhanget. Som adelsmän, dessutom med erfarenheter från den europeiska kontinent, dit den svenska adeln sneglade i allt större utsträckning, kunde de användas i sammanhang som inte var möjliga för de låg- eller ofrälse. De saknade också de nätverk gentemot högadeln inom riket, som ibland kunde utgöra ett hot mot kungamakten. De var därmed på ett helt annat sätt än andra adelsmän beroende av en välvillig kungamakt. Det är alltså inte så enkelt som författaren hävdar att det var lättare att vänta sig lojalitet av inhemska sjöbefäl!

Ibland skedde det också nobiliteringar av dugliga sjöbefäl (se till exempel s. 411, 621). Jag hade gärna sett en samlad diskussion kring detta. Ingvar Elmroths forskningar har ju lyft fram hur pass vanliga dessa nobiliteringar var på 1600-talet,³ bland annat för att man skulle ha adel till alla relevanta tjänster. Adeln räckte inte heller då till, men då tillgrip man alltså lösningen att i stället befordra dugliga ofrälse och samtidigt adla dem. Jag hade därför gärna sett en diskussion om vilka sjöbefäl som blev adlade under 1500-talet, och vilken roll deras koppling hade till flottan för detta.

Akribi

Avhandlingen har ganska många språkliga fel och upprepningar. Jag har kontrollerat käll- och litteraturförteckningen i förhållande till noterna. Här finns det vissa brister på så sätt att verk som finns omnämnda i noterna ibland saknas i käll- och litteraturförteckningen. Omvänt är de allra flesta titlarna här också med i noterna. Tabellerna verkar rätt räknade förutom tabellen på sidan 258, där summorna inte stämmer.

Ibland är det uppenbart att författaren har missförstått vad som står i källorna. Ett sådant störande fel är feltolkningen av begreppet "sotdöd" vilket författaren förklarar med att det "innebar att han bränts" (s. 378) och något senare (not s. 394) att "de sotdöda var omkomna i bränder på fartygen under slaget vid Bornholm". Denna tolkning är inte riktig. SAOB förklarar begreppet med att det används "om naturlig död (förorsakad av sjukdom l. ålderssvaghet), död i sotsäng (motsatt: död i krig l. gm olyckshändelse o. d.)".⁴

Sammanfattande omdöme

Ingvar Sjöbloms doktorsavhandling *Svenska sjöofficerare under 1500-talet* tar sig an ett mycket omfattande källmaterial från Gustav Vasas tid fram till och med Johan III. Avhandlingens styrka ligger mer på det empiriska arbetet än på teoretiska nyvinningar. Man skall inte undervärdera det omfattande arbete som författaren har lagt ner på att försöka identifiera sjöofficerarna i

3. Ingvar Elmroth, *För kung och fosterland: Studier i den svenska adelns demografi och ofentliga funktioner 1600–1900* (Lund 1981).

4. SAOB, uppslagsord "sotdöd" < <https://www.saob.se/> (18/6 2018).

den prosopografiska analysen. De resultat som Ingvar Sjöblom har bidragit med i sin avhandling kommer därmed att tjäna som viktigt empiriskt underlag för alla som i fortsättningen vill forska om 1500-talets samhälle och statsbildningsprocessen i allmänhet, eller krigsmakten i synnerhet.